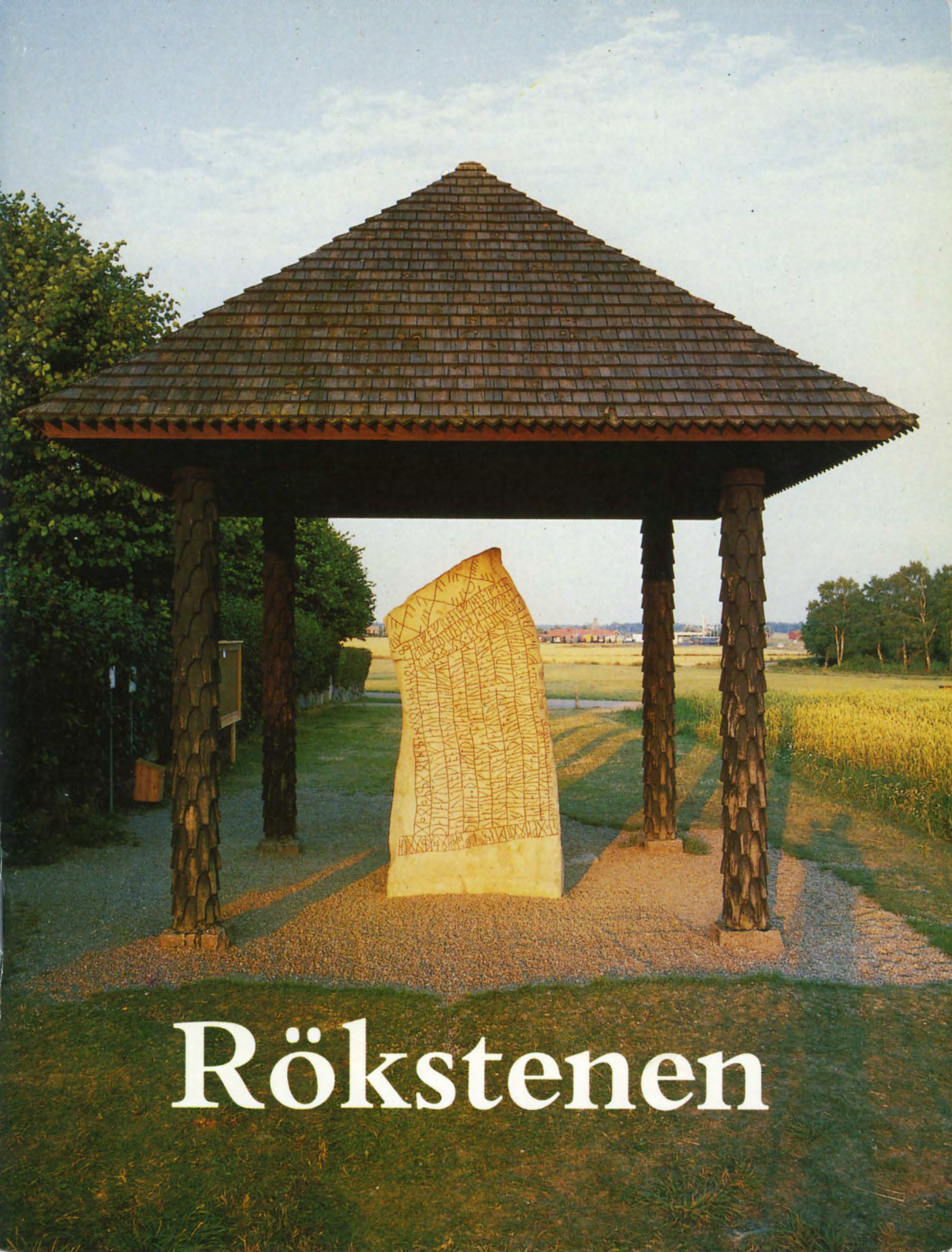
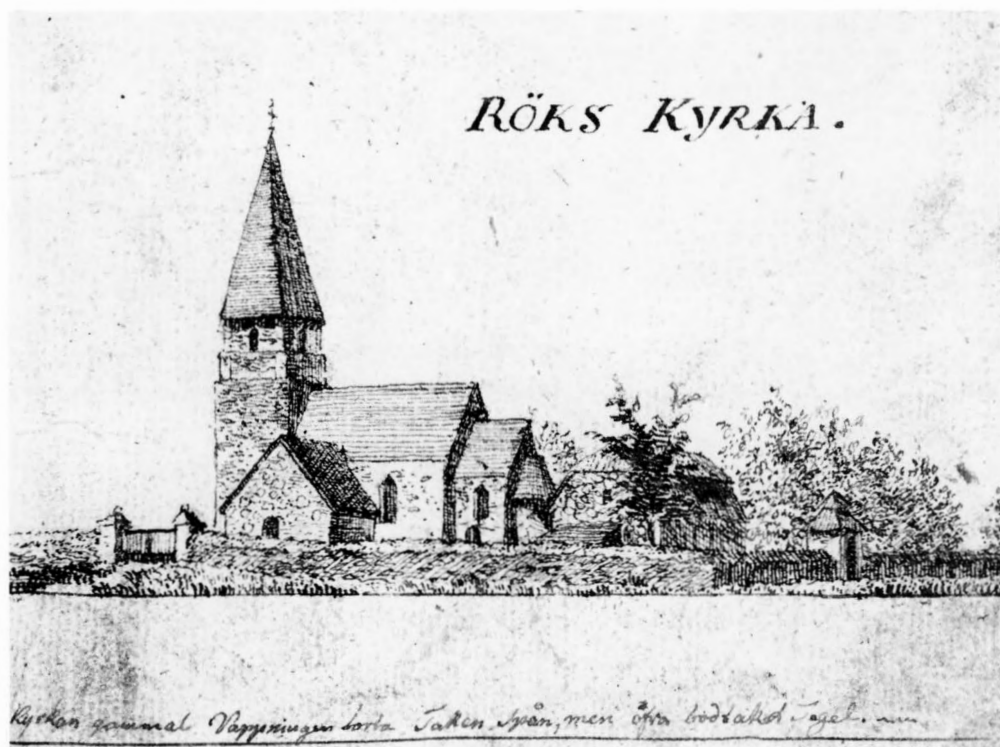

Rökstenen

Den medeltida kyrkan i Rök som revs 1843. Teckning i ATA.

Om Rökstenen

Långt innan den första kyrkan byggdes i Rök var Rökstenen vida synlig över Östgötaslätten nedanför Omberg. Även i dag imponerar den på besökaren, trots sitt pyramidliknande skyddstak.

Stenen är mäktig, två och en halv meter ovan jord och drygt en meter under markytan. I bredd varierar blocket mellan en och en och en halv meter och i tjocklek mellan två och fem decimeter. Dess toppparti lutar en aning nedåt åt höger och dess sidor är något svängda, den vänstra svagt

utåtbuktande och den högra något välvd inåt. Detta bidrar till att ge Rökstenen dess särpräglade form.

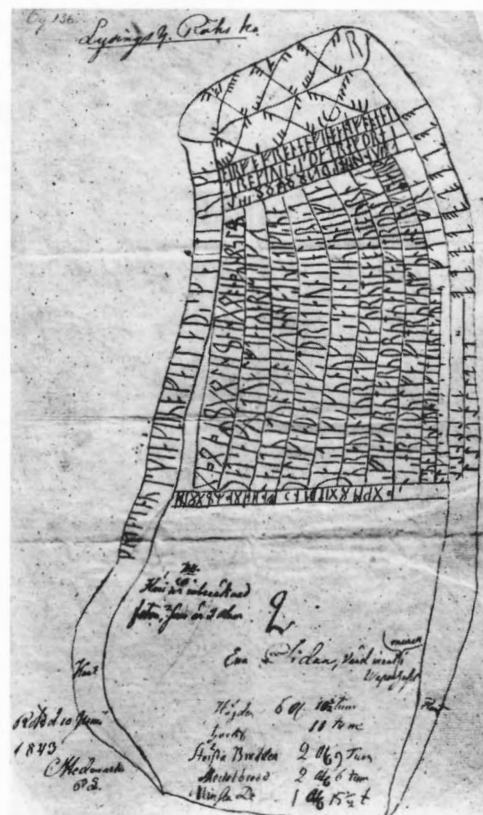
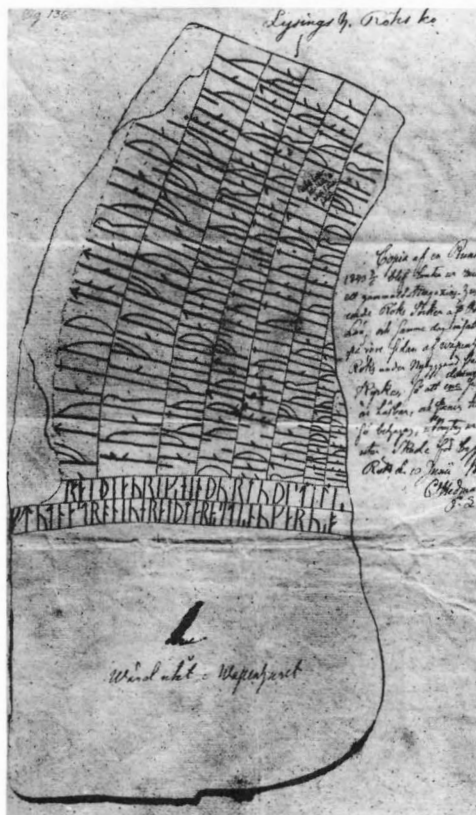
Genom vittring har stenen fått en gulaktig yta. Denna uppstod långt innan stenen ristades. Blocket består av en ljusgrå fin-kornig granit. Det är format av naturen och troligen hämtat i närheten av den plats där det först restes.

Rökstenen är översållad med runor och lönnrunor som bokstavligen täcker stenen från toppen och ned till marken. På framsi-

Rökst. Röksteborgsmur i Lysingslösa

Johan Hadorphs teckning från 1670-talet av Rökstenen i tiondebodens murvägg. ATA.

Prosten Hedmarks avritningar innan stenen murades in i den nya kyrkans vapenhus 1843. ATA.

En tid stod stenen vid den västra kyrkogårdsmuren i en liten vikingainspirerad träbyggnad. ATA.

dan finns ca 280 runor och på baksidan ca 425 runor och lönnrunor. Runristaren har disponerat inskriften så att all text, även den på toppytan, skulle vara läsbar för den som stod på marken.

Alltsedan Rökstenen restes någon gång under första hälften av 800-talet måste den ha fascinerat många människor genom sin maktighet, genom mängden av runor och den gåtfulla inskriften. Vi vet inte exakt var den ursprungligen stod, men troligtvis restes den mycket nära sin nuvarande plats. Den har flyttats flera gånger men bevarats märkligt väl, trots att den har använts som byggnadsmaterial.

På 1100-talet byggdes en kyrka i Rök

som troligen har fått sitt namn efter runstenen. Ordet "rök" användes förr i östgötadialekten om sädesskylar, en samling av i rader parvis uppresta kärvar. Det är samma ord som i gotländskans "rauk" (en fristående klippa vid havet) och kan i äldre östgötska ha betecknat en större rest sten. Intill kyrkan byggdes en tiondebod av sten. I dess mur infogades då Rökstenen liggande med framsidan utåt, utan att skadas. Kanske vittnar det om att medeltidens bönder i Rök hyste vördnad för detta minnesmärke från förfädernas tid.

Under stormaktstiden växte det fram ett starkt intresse för Sveriges förflutna. Den sägenomspunna runstenen lockade i bör-

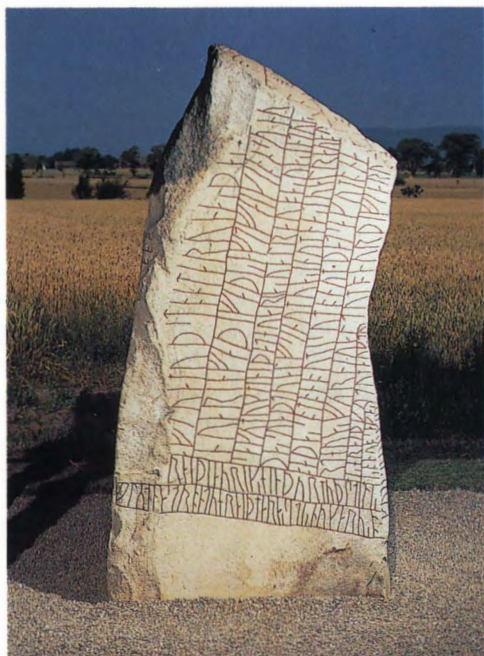

Stenen flyttas till sin nuvarande plats 1933. ATA.

jan av 1600-talet runforskaren Johannes Bureus till Rök. På 1670-talet besöktes Rök av fornforskaren Johan Hadorph, och resultatet återfinns i form av ett träsnitt i det 1750 utgivna verket "Bautil". I C.F. Broocmans beskrivning av Östergötland från 1760 står det om Rök, att av "gamla Minnes-märken är uti Kyrkobodsmuren en Runsten insatt, som är alldeles obegriplig och oläslig".

Under första hälften av 1800-talet skulle en ny kyrka byggas i Rök. Den gamla kyrkan revs 1843 liksom tiondeboden, troligen för att man skulle få sten till den nya kyrkan. När runstenen togs ut ur mu-

ren, upptäckte man att den var ristad på alla sidor. Prosten Hedmark i Rök fann den så märklig att han gjorde en bläckteckning av de sidor som varit dolda, varefter stenen murades in i innerväggen till den nuvarande kyrkans vapenhus. Rökstenen glömdes dock inte bort. Forskarna var medvetna om att den var ett av Nordens märkligaste runmonument. 1862 togs därför stenen ut ur väggen och restes vid den västra kyrkogårdsmuren mitt emot kyrkans torn. Här kom den dock inte till sin rätt. Därför flyttades Rökstenen 1933 till sin nuvarande plats strax utanför kyrkogården på södersidan.

Rökstenens fram och baksida. Foto Bengt Lundberg.

Runorna

Rökstenen är gåtfull, både genom sitt innehåll och genom de olika runor och lönnrunor som ristaren har använt. Då Johannes Bureus besökte Rök och tecknade av framsidans inskrift kunde han inte tolka runorna och därför inte heller förstå vad de berättade. De skilde sig nämligen avsevärt från den typ av runor som han hade lärt sig att läsa genom att studera vikingatida runstenar. Bureus förde därför in Rök-inskriften i den avdelning i sin anteckningsbok där han samlade inskrifter som

han inte kunde tolka. Om Bureus hade kunnat granska stenens alla inskriftsytor, skulle han ha blivit ännu mer rådlös. Han skulle nämligen då ha konfronterats med tidigare okända runor från ett äldre 24-typigt runalfabet och dessutom med komplicerat uppbyggda lönnrunor.

Vad är då runorna för slags skriftsystem? Var och när skapades det? Ingen forskare har ännu kunnat ge helt övertygande svar på dessa frågor. Men nya runfynd har tillsammans med framsteg inom

den jämförande historiska språkforskningen och alfabetforskningen avgränsat problemen och rensat bort en mängd ohållbara teorier.

Under de senaste årtiondena har man funnit flera runristade föremål som arkeologiskt kan dateras till de första århundradena av vår tideräkning. Språkforskningen har visat att det ljud- och teckensystem som återspeglas i de äldsta inskrifterna pekar på att runskriften har skapats senast vid vår tidräknings början, antagligen ännu något tidigare.

Runornas ursprung

Forskningen har vidare visat att skriftsystem inte lånas in utan vidare som abstrakta system. Snarare är det så att den som skapar ett nytt skriftsystem gör det utifrån sina egna kunskaper i att läsa och skriva det mönsterbildande språket. Detta innebär också att vederbörande har behärskat det impulsgivande skriftsystemet i dess helhet, tex reglerna för läsriktning, ortografi och bruk av skiljetecken. Detta gäller även för runskriften.

Vid tiden för Kristi födelse och något tidigare levde germanska folk i nära kontakt med det romerska riket. Vi vet att några av dessa stammar har använt runor, andra kan också ha använt runskrift som vi idag inte har några spår av. Detta skriftsystem med ett alfabet på 24 runor har vissa drag gemensamma med skriftsystem i Medelhavsområdet under tiden före den klassiska skriftperioden.

Några runformer överensstämmer med bokstäver i det latinska alfabetet, såsom **r**, **i**, **b**. Andra kan vara omformningar som **f**, **u** (ett upp och nervänt latinskt V), **k** (latinskt C eller snarare K), **h**, **s**, **t**, **l** (ett upp och nervänt latinskt L). Andra runformer

har sina närmaste motsvarigheter i grekiskan, tex **o** (grekiskt omega). Men runor som **g**, **w**, **j**, **p** har obetydlig likhet med grekiska och latinska bokstäver av motsvarande ljudvärde.

Reglerna för runskriften har stor likhet med dem som gällt för de förklassiska skriftsystemen, tex avsaknad av en bestämd riktning för skriften (den kunde löpa från vänster till höger och från höger till vänster eller vara en kombination av båda), enkelteckning av dubbelkonsonanter, avsaknad av uppdelning i ord. Runskriften måste därför ha skapats tidigt i den urgermanska perioden. Utgångspunkten har varit en skrifttradition i Medelhavsområdet vid en tid före standardiseringen av den klassiska grekiska och latinska skriften. Men det är än så länge inte helt säkert vilket Medelhavsalfabet som var den direkta förebilden för runalfabetet, även om vissa skäl talar för det latinska. Man kan inte heller helt bortse från att det kan ha förekommit influenser från flera olika alfabet.

Var runskriften än skapades och efter vilken modell den än formades så spreds den snabbt i den germanska världen. Omkring 500 e Kr användes runor i nuvarande Danmark, Norge, Sverige och England, men det finns också fynd från Tyskland, Polen, Ungern och Ryssland. Runinskrifterna är de äldsta språkliga vittnesbörden för många germanska språk. Dessa nästan alltid kortfattade inskrifter på ett eller några få ord som skars, punsades, präglades eller högs in i metall, ben, trä eller sten har därför en stor språkhistorisk betydelse, även om de ofta är mycket svåra att tolka.

Svårigheterna att tolka inskrifterna har säkerligen bidragit till uppfattningen att runorna ursprungligen användes i magiskt

ƒ uthar k g w h n i j p é r s t b e m l n g d o

Den äldre runraden med 24 tecken.

ƒ u t h o r k h n i a s t b m l r

Den yngre runraden med 16 normalrunor.

ƒ u t h o r k h n i a s t b m l r

Den yngre runraden med 16 kortkvistrunor (Rökrunorna).

syfte. Till denna kan också ha bidragit att själva ordet "runa" ansetts ha haft en ursprunglig betydelse av "hemlighet, hemligt budskap", och varit besläktat med det tyska verbet "raunen", 'viska'. Men i de äldsta inskrifterna betyder inte ordet runa detsamma som "runtecken", utan "inskrift, skriftligt meddelande". Det är möjligt att det i stället skall härledas från en ursprunglig betydelse "skrapa, rista, göra skårar". Ordet skulle då helt enkelt vara en

beteckning för skrift på samma sätt som vårt "rita" och engelskans "writ" och "write", alla besläktade med tyskans "ritzen", 'skrapa'.

De flesta forskare är idag överens om att runskriften liksom annan alfabetisk skrift skapades för all slags skriftlig kommunikation och alltså även kunde användas i magiskt syfte.

Runristarna

Vi vet inte mycket om "runristarna", om dem som ristade runinskrifterna, eller om hur spridd kunskapen om runor var. Vilket ansvar hade runristaren för den inskrift han ristade in? Formulerade han den själv, eller ristade han helt enkelt in en text på uppdrag av andra? Vilken ställning hade han i samhället? Inskriftsmaterialet är för litet för att ge några säkra svar. En runforskare har gjort den tänkvärda hypotetiska beräkningen att om det i det germanska området samtidigt fanns tio runmästare och de årligen tillverkade tio inskrifter var, skulle det under perioden 100–500 e Kr ha skapats ett "runbibliotek" på 40 000 inskrifter. Inte ens ett hundratal är bevarade från denna period!

Runornas form

Runorna kom till användning under många århundraden och hos många olika folkstammar. Det medförde att deras form förändrades med tid och plats. Lokala former utvecklades och fick spridning. Hos nordborna reducerades antalet runor till sexton samtidigt som de i många fall fick ändrade former. Förändringar av teckensystemet i de nordiska runinskrifterna kan konstateras redan i inskrifter från 600-

talet och tycks ha varit helt genomförda under 700-talet. De resulterade i ett skriftsystem som byggde på runorna i de vikingatida 16-typiga runraderna (futharkerna). Den ena huvudvarianten brukar kallas normalrunor, den andra kortkvistrunor (ibland också Rökrunor efter den mest kända inskriften med dessa tecken).

Kortkvistrunor har en enklare form än normalrunorna och man har hävdat att de skapats för en mer kursiv skrift som var avsedd för praktiskt bruk, tex skriftliga meddelanden eller ägarmarkeringar på träpinnar eller föremål.

Variantformer uppträder i de två runraderna. I många fall används runformer från de två runraderna i en och samma inskrift.

Ordningsföljden i runalfabetet avviker markant från den i andra alfabet. Kanske var det minnestekniska skäl som ursprungligen låg bakom detta förhållande. Den fasta ordningsföljden med en uppdelning av runraden i tre grupper, "ätter", bestod så länge runorna var i bruk. Den var en förutsättning när runorna användes i lönnskrift, eftersom en viss runas plats i runraden då kunde anges med en talsymbol, en teknik som på olika sätt kom till användning bla just på Rökstenen.

Hängsmycke i form av ett vikingahuvud, Hagebyhöga i Östergötland. 900-tal. ATA.

Varin och Vämod

Om människorna bakom inskriften på Rökstenen vet vi mycket litet. Två namn har här en central ställning, Vämod och Varin. Om Vämod får vi veta att han var son till Varin och om Varin att han ristat inskriften och rest stenen till minne av den döde sonen.

Tillkomsten av ett sådant imponerande minnesmärke förutsätter att den som rest det haft en framträdande social och ekonomisk ställning i samhället. Varins och Vämods ätt måste ha hört till den härskande

samhällsklassen på 800-talet. Samtidigt som runstenen är ett magnifikt monument, är den också en symbol för en ätts framträdande ställning i denna del av Östergötland. Men om de två männen vet vi alltså inte mycket. Till och med deras namn är dunkla och tycks höra hemma i mytens och sagans värld. Namnet Vämod finns inte belagt i någon annan runinskrift. Inte heller är det med säkerhet känt från medeltida källor. Men slutledet -mod ingår i vikingatida mansnamn som Åsmod,

Härmod och Tormod. Det senare namnet kan ha haft en ursprunglig betydelse av "som har ett mod likt guden Tor" eller "som har mod att våga" (till verbet *þora*) och kan jämföras med adjektivet **hin þurmuþi**, "den dristige" med samma betydelse i Rökstenens dikt. Svårare är det att förklara förleden i inskriften **uamob**. Det vacklande bruket att beteckna vokalerna i inskriften ligger väl bakom en del forskares uppfattning att förleden är beslätad med ordet "vi", 'helig plats, tempel'. Namnformen Vämod återspeglar en sådan tolkning, men den är ljudhistoriskt svår att försvara. Den kultiska associationen eller innebörden i orden **uamob**, **hin þurmuþi**, **þur** "Tor" och **uiauari** "viets väktare" leder lätt till en förmodan att det kunde finnas ett bestämt samband emellan dessa ord i inskriften. Men det är inte alls klart hur ett sådant skall förstås. Rökstenens Vämod är därför ogripbar för oss på många sätt.

Varin ristade stenen

Stenens mästare Varin var länge ensam om sitt namn i de svenska runstenarnas rika namnvärld. Det var egentligen bara känt från västnordiskt område, och då som namn på sagokungen Varin. Kanske förekommer det också i Eddans mytiska ortnamn Varinsfjord, Varinsö och Varins vik. Genom ett nyligen gjort fynd av en småländsk runsten vid Mellby kyrka har namnet dock fått en ytterligare förankring i verkligheten.

Om vi förutsätter att Varin, som inskriften säger, har gjort ristningen på Rökstenen, kan vi också dra vissa slutsatser om honom. Han måste ha varit en mycket skriftkunnig diktare och berättare. Varin ägde också en utpräglad estetisk

känsla för form och dekor. Rökstenen är ett medvetet konstverk ur alla dessa aspekter.

Skriftkonstnären Varin har uppenbarligen haft en lång erfarenhet av att använda runor. Det visar deras säkra former och sättet att ställa upp inskriften. Varin har haft en rik kunskap om runor och har behärskat både det äldre skriftsystemet med 24 runor och de yngre vikingatida kortkvistrunorna. Att han valt just denna variant av de vikingatida runorna kan bero på hans vana att använda just denna runtyp och på inskriftens osedvanliga längd. Varin har också ägt avancerade kunskaper om lönnrunor och tillämpat ett antal olika principer då han ristade sådana.

Berättaren Varin har haft en stor sägenrepertoar som också tycks ha omfattat diktning i bunden form. Kanske har det i den ingått sådant som varit levande berättartartradition inte bara i Norden utan också på kontinenten.

Esteten Varin röjer sig redan i valet av den sten som han skulle använda för att skapa sitt konstverk, i den ornamentala uppställningen och fördelningen av ristningen. Han strävade medvetet efter dekorativa effekter genom utformningen av de korsformade lönnrunorna på baksidans överdel och stenens toppyta samt genom de två raderna med ornerade äldre runor vid basen och på vänstra långsidan. Frågan är om man inte också kan spåra en medveten vilja att arbeta med språkliga tecken, med text i medveten motsättning till ristade bildframställningar.

Rökbygden på 800-talet. Från utställningen vid Rökstenen. Målning av Pål Rydberg.

Rök på 800-talet

Hur Varin levde sitt liv och med vilka han delade det och hur han, hans familj och släkt bodde torde vi aldrig få kunskap om. Men den bebyggelsehistoriska forskningen kan åtminstone ge oss en ram för deras livsmiljö i stort.

När Rökstenen på 800-talet restes vid utkanten av slättlandet mot skogsbygden i söder, hade slätten sedan länge varit landskapets hjärta. Sex eller sju tusen år tidigare hade den äldre stenålderns jägare och fiskare börjat finna sitt uppehålle runt Tåkern.

Omkring fyra tusen år hade förflutit sedan den yngre stenålderns bönder började bruka den bördiga, kalkrika jorden på slätten och att hålla boskap här. Bondens livsform har sedan dess präglat bygden.

Den sociala skiktningen av bronsålderns bondesamhälle under de två årtusendena före Kristus återspeglas i ett tjugotal stora gravhögar runt Tåkern, av den typ som är så karaktäristisk för slättlandskapen i Danmark, Skåne och övriga Götalandskap.

Gravfälten ute på slätten från den äldre

järnåldern omkring och efter Kristi födelse har till stor del försvunnit genom bortodling. För att få en uppfattning om periodens bebyggelse får man söka sig till den lövskogsrika bygden nära Holaveden i söder, där gravfälten har bevarats bättre genom att de legat på bergsklackar och moränbackar. I det landskapet finner man också rester av järnåldersböndernas hägnader, sk stensträngar, som skiljde inägor från utmark. Möjligen har sådana också funnits ute på slätten men med tiden odlats bort.

Någon mer ingående kunskap om hur man brukade marken ute på slätten under den bebyggelsehistoriska period då Rökstenen kom till, dvs yngre järnåldern omkring 500–1050 e Kr, har vi inte. Det kan bero på att bönderna ändrat sina brukningsformer, men också på att de under denna tid anlade de byar där man ännu idag bor och brukar jorden, och att det kontinuerliga bruket av jorden har utplånat spåren av äldre odlingsformer.

Rökbygden under järnåldern

Normalt har den yngre järnålderns byar i Östergötland sina gravfält kvar i närheten av bytomten. Gravfälten brukar bestå av högar och övertorvade stensättningar, sk höggravfält. Av sådana finns det knappt tjugo stycken kvar på denna del av slätten, i några fall stora och välbevarade som vid Häggstad och Jussberg i Heda någon halvmil sydväst om Rök. Sannolikt har många sådana gravfält odlats bort, och säkerligen har varje gammal storby ute på slätten haft sitt bygravfält. Byarnas ålderdomliga namn och deras höga jordetal i senare tiders skattelängder talar för det. Under vikingatid har alltså slätten varit så

gott som helt fullkoloniserad av en välbeställd bondeklass.

De arkeologiska vittnesbörden om bygden i Rök under 800-talet är alltså ganska svaga. Kan vi då med hjälp av källor från medeltiden och senare vidga vår kunskap om livet i dessa trakter? Under den tidiga medeltiden fick området vid Omberg en rikspolitisk betydelse genom att den Sverkerska kungaättens stamgods låg vid Alvastra och Sverker den äldre donerade jord, så att landets första cistercienserkloster kunde grundas där 1143. Framväxten av denna stormannaklass var säkert en följd av områdets gynnsamma förutsättningar och av kontinentala kontakter. Även en annan kungaätt, Birger jarls Bjälboätt, kom något senare under medeltiden att här skapa en viktig maktposition. Bland annat var Vadstena en av Bjälboättens gårdar. Karaktäristiskt är också att många av de gamla romanska sockenkyrkorna i området ursprungligen har byggts som gårdskyrkor för en kung eller en storman. Ortnamnet Hov på en bebyggelse i det öppna slättlandskapet drygt en mil nordost om Rök och invid Tåkern antyder att platsen har varit av stor betydelse redan under förkristen tid, och ett rikt bestånd i Hovs kyrka av runristade gravmonument från missionsperioden visar på dess betydelse under tidig medeltid.

När började då det skeende som gjorde området så politiskt betydelsefullt under äldre medeltid? I Bjälbo uppfördes mot slutet av 1000-talet en träkyrka strax norr om den nuvarande, och runmonumenten i Hov vittnar om att en kyrka och en kyrkogård har funnits där tvåhundra år efter det att runstenen i Rök restes. Liknande gravmonument har också funnits i Väversunda och Roglösa. Det är inte osannolikt att ätt-

Några av runstensfragmenten från Hovs kyrka i Östergötland. 10- och 1100-talen. ATA.

lingar till Varin varit med om att ta initiativ till och bekosta den nya trons monument, den romanska stenkyrkan i Rök. Och man kan ställa frågan om Rökstenen är en tidig maktsymbol i en sådan utveckling.

Byarna kring Rök

Det är inte heller osannolikt att det finns ett samband mellan den plats som valdes för Röks kyrka och dess uppgift under förkristen tid. Jordeböcker från 1500- och 1600-talen och lantmäteriakter från 1600- och 1700-talen visar att Häjla by, strax öster om Röks kyrka, har varit moderbyn för flera utflyttarbyar i Rök, bl a den stora byn Ingvaldstorp i söder. En annan mindre avgärdabebyggelse till Häjla har sannolikt det nu försvunna Sibberyd varit. Jordeböckerna och lantmätarnas kartor visar att det har legat i närheten av platsen för prästgården och kyrkan. Denna plats mås-

te rimligen ha haft en speciell funktion, redan innan kyrkan byggdes. Den fick namnet Rök av själva stenen, och senare kom hela socknen att bära detta namn. Det är mycket lockande att förknippa Sibbe, viets vaktare i Rökstenens inskrift, med detta Sibberyd. Det kan förhålla sig så att Rökstenen har rests vid en helig plats, ett vi, och givit namn åt detta. Sibbe, viets föreståndare eller värjare – jämför medeltidssvenskans *kirkiövärlande*, 'kyrkvärd' – kan ha bott där på en avsöndring till Häjla. Den har då fått namnet Sibberyd efter honom. Den gamla hedniska kultplatsen har några hundra år senare kristnats till kyrkplats och prästen fått Sibberyd eller en del av det att leva på som sitt bol, som den medeltida Östgöotalagen uttryckte det.

Även byn Ingvaldstorp kan förmodligen förknippas med Rökstenens inskrift. Byn är en avsöndring från Häjla och har sannolikt fått sitt namn av de Ingvaldsättlingar som nämns i inskriften.

Rökbygden från väster med Häjla i bakgrunden. Foto Jan Norrman.

Det tycks alltså finnas ett samband mellan Rökstenen och inskriften på den och platsen där kyrkan nu ligger och Sibberyd och Ingvaldstorp. Häjla har varit den viktigaste byn i trakten, och från den har sannolikt Sibberyd (Prästgården) och Ingvaldstorp avsöndrats. Ingvaldsättlingarna och Sibbe nämns förmodligen i inskriften, därför att Varin och Vämod har varit släkt med dem. Häjla har sannolikt varit huvudsäte för Varins släkt och där har Varin bott. Det kan i så fall förklara förekomsten av en kultplats som även kan ha använts av dem som bodde på slätten däromkring. Invid en sådan plats, där också en viktig väg gick fram, var det naturligt att resa en runsten för att den skulle ses av många.

Rökstenen räknas som vårt märkligaste runmonument. Det är därför svårt att vär-

ja sig mot tanken att dess upphovsman har hört till en på 800-talet ledande ätt i området kring Rök och vid Omberg. Om det har varit en mäktig hövdingaätt, kan man naturligtvis också ställa sig frågan ifall hövdingen och runristaren varit en och samma person eller om vi har haft samma situation som i Västnorden med hövdingar och deras lovprisande skaldar. Inte minst anmäler sig den tanken, ifall man uppfattar Rökstenen som ett litterärt dokument. Det är också värt att notera att vi i 1000-talets runinskrifter möter några runristare som till sina namn fogar beteckningen "skald". Men i fråga om Rökstens runristare är vi ute på hypotesernas osäkra mark. Vad vi med säkerhet kan konstatera är att stenen säger att Varin ristade runorna.

Stenrelief från Lindisfarne, England. 700-tal. Enligt en tolkning visar den ett angrepp av vikingar. British Museum.

Ute i världen

Hur var den kulturella situationen ute i Europa när Rökstenens inskrift skapades? Under och efter folkvandringarna hade en kultur med romerska, keltiska och germanska inslag börjat växa fram i Västeuropa under inflytande av den nya kristna tron. Den utsattes under tidig europeisk medeltid för kraftiga påverkningar eller angrepp från alla väderstreck. I söder ryckte de muslimska araberna upp genom Iberiska halvön och trängde in i Sydfrankrike, i öster pågick ständiga strider med slaver,

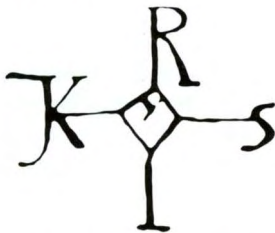
ungrare och andra folkgrupper i områdena från Elbe till Lech och i kustområdena i norr och väster härjade de nordiska vikingarna.

Betydelsefulla kulturmiljöer, rika kloster på Irland och lärda centra som det nordumbriska York i England, Toledo och Sevilla i det västgotiska Spanien, skövlades eller stördes i sin verksamhet. "Västerlandet" med en spirande gemensam skriftkultur skrumpnade ihop till ett område som motsvarar dagens Frankrike, västra Tysk-

Europa under 800-talet. Från utställningen vid Rökstenen. Målning av Pål Rydberg.

land, södra England och norra Italien. Först i början av 1100-talet började detta kulturområde åter att expandera. Det utbreddes i öster genom bondekolonisationen på andra sidan Elbe, på Iberiska halvön genom morenas gradvisa undanträngande, i det nu kristna Norden genom Hansan och i Medelhavsområdet genom korstågsrörelsen.

Karl den stores eget namnshiffer.

Den tidiga medeltiden präglades av en livskraftig kulturell utveckling i ytterområdena, snarare än i kärnområdet. Också förnyelsen av den latinska klassiska kulturen hade delvis sitt ursprung på Irland och i England. Karl den store hämtade sålunda den lärde Alquin från York för att leda sin kulturella reformverksamhet och Karl den skallige inkallade Duns Scotus från Irland.

En vital kultur levde i periferin, till vilken den romerska kristna kulturen inte utsträckt sitt inflytande: i det hedniska Norden och det muslimska Spanien, i det östliga Bysans och det framväxande ryska riket, Gårdariket, "riket av städer", som nordborna kallade det. De städer dit den politiska, ekonomiska och kulturella utvecklingen fokuserades var inte till Rom

Detalj från gotländsk bildsten. Hammars i Lärbro.

eller andra städer i centrum, utan till halvmiljonstäder som Cordoba och Konstantinopel, där arabiska eller grekiska, och inte latin, var kulturspråket.

Ytterkantskulturerna levde inte i isolering utan hade många förbindelser med centrum. Norden var inte så isolerat som man ibland har ansett. Här bevarades knappast en ursprunglig germansk kultur. Vikingatidens kultur är i mångt och mycket ett resultat av impulser som strömmade in från England och kontinenten i samband med de på krig och handel inriktade vikingatågen. Men dessemellan fanns långa perioder med fredliga kulturella förbindelser som ibland utvecklades till verkliga blandkulturer. I England tillkom under 900-talet den sk Danelagen, "området med dansk lag", en nordisk-angelsaxisk och därmed också hednisk-kristen kultur, i vilken de nordiska hövdingarnas hedniska trosformer påverkades av den kristna tron. Detta blev av den största betydelse för den kommande utvecklingen i de nordiska länderna.

En kvinna i vikingadräkt. Hängsmycke, 900-tal. Hagebyhöga i Östergötland. Foto Finn Martner.

Sigurdsristningen på Ramsundsberget i Sörmland. 1000-tal. Foto Bengt Lundberg.

Berättarna

Långt innan man hade lärt sig att bevara berättelser och dikter genom att skriva ner dem på pergament och papper hade man fört dem vidare från generation till generation i muntlig form. I den skriftkultur som kristendomen förde med sig fanns det ingen plats för denna muntliga hedniska litteratur.

Av en rik muntlig forngermansk diktning finns det därför bara brottstycken bevarade genom tillfälliga uppteckningar i medeltida handskrifter. Att sägner och

hjältedikter har traderats muntligen hos tex franker och langobarder framgår av historieskrivare som Gregorius av Tours på 500-talet och Paulus Diaconus på 700-talet. Då Jordanes på 500-talet skrev sin historia om de gotiska folken använde han sig sannolikt bl a av muntlig traderad hjältedikt som material.

I dessa sägner och dikter hade historiska händelser och förhållanden i det förflutna omformats till myt och dikt. Olika folkstammars levnad och undergång förtäta-

Sigurdsristningen.

des till hjältars liv och död i en mytisk värld. En del av dessa myter levde vidare och möter oss många hundra år senare i omgestaltad form i den fornnordiska litteraturen. Framför allt hade de nedtecknats på Island. Den muntliga karaktären medförde dock att många berättelser och dikter försvann praktiskt taget spårlöst, då de kulturella förhållandena förändrades under medeltiden. När de tecknades ned berodde det på slumpen eller på intresset hos någon lärd man. Tack vare dessa brottstycken och genom reminiscenser i diktning på 1100- och 1200-talen vet vi att man i det germanska Europa i århundraden sjöng och berättade om folkvandringstidens omvälvande öden och händelser. Det har handlat om kampen mot hunnerna och om släktfejder inom de olika stammarna eller om bedrifter av hjältar som Sigurd Fafnesbane och Didrik av Bern (på den tidens tyska namnet på Verona), dvs Teoderik den store.

Hjälte-diktning

Hur mycket av detta rika sagostoff som på Rökstenens tid hade fått en fast konstnärlig form vet vi dock inte. Ett av de få brottstycken av sådan muntligt traderad dikt som har bevarats i skrift är ett fragment av

den fornhögtyska Hildebrandssången, som finns nedtecknad på några sidor i en klosterhandskrift från 800-talet. Karaktäristisk för versen i hjälte-dikterna var den allittererande långraden, sammanhållen av bokstavsrim, ("död är Hildebrand, Heribrands son"). Allitterationen var ett grundelement i den forngermanska poesin. Andra typiska drag var de fasta formelnerna och det högtidliga eller ålderdomliga ordvalet, tex Rökstenens *stillir flutna* "sjökrigarnas hövding", *skati Maeringa* "den förnämste av Maeringar". Det gällde ord för kamp och strid och för begrepp som hövding,

Så här uppfattades vikingaskalden Egil Skallagrímsson på 1600-talet. Från en isländsk handskrift.

krigare och vapen. Ibland användes tvåledade omskrivningar. Striden kallades för "Odens stormväder", svärdet för "stridens glans", skeppet för "sjökungens häst", guldets för "Frodes säd" osv.

Våra äldsta litterära minnesmärken, de urnordiska runinskrifterna, visar påfallande överensstämmelser med germansk poesi från fornmedeltiden i fråga om versform och bildspråk. Redan den norska Tune-stenen från 400-talet röjer en litterär gestaltning med ett högtidligt ordval och en w-allitererande avslutning: **ek wiwaR afteR woduride witadah[a]laiban wor [a]hto**, "Jag Viv gjorde (runorna) till minne av Vodurid, bröddutdelaren". På en guldbrakteat från 500-talet funnen på Tjurkö i Blekinge, möter vi en poetisk omskrivning för guld, en guldkenning: "det välska kornet".

Den muntliga traditionen

I en skriftlös tid var muntliga minnesverser bärare av traditionen. Huvudsyftet med sådan katalogartad diktning var att meddela kunskap. Diktarten är uråldrig. Spår av den finns redan i Tacitus' Germania (omkring år 100 e Kr). På Island dikta-des och framfördes sådana ramsor (isl. *pulur*) av "tulen" (isl. *pulr* "förtäljare, vis man"). I mer sammanhängande form finns minnesverser framför allt bevarade i den rika fornengelska litteraturen. I dikten Widsid räknar den vittbereste skalden upp de hövdingar, hjältar och folk som han besökt. I hans katalog av namn möter vi hövdingar och stammar som för oss i de flesta fall förblir namn, men som i hövdingahallen väckte innehållsrika associationer till liv: "Jag var hos hunner och hos (h)redgoter och hos svear och hos götar och hos syddaner. Hos vendler jag var

Tjurköbrakteaten med sin poetiska inskrift i runor. 500-tal. Blekinge. Foto Bengt Lundberg.

och... hos vikingar..." Av muntlig diktning på folkspråket under 800- och 900-talet kan ingen i Europa mäta sig med den äldsta norsk-isländska. Av denna är skaldediktningen om norska hövdingar den mest konstfulla med invecklade versmått och omskrivningar. Den ungefär samtida eddadiktningen behandlar ett stoff från gemensamma germanska hjältesagor, eller skildrar med bred realism gudarna och deras liv i Asgård eller deras strider med jättarna och andra äventyr.

Tack vare att muntlig diktning bevarats på kontinenten, i England och på Island, uppptecknad på folkspråken eller återberättad på latin, har vi en möjlighet att förstå den litterära bakgrunden till Rökstenens inskrift. Utan dessa skriftliga källor från medeltiden skulle Rökstenen stå som ett stumt minnesmärke från ett avlägset förflutet.

Inskriften

STENENS TEXT

1. WINDTHERMIDT.

Till minne av Vämod står dessa runor.

2 F N R I P D Y D I P T P H P Z A N H

Men Varin skrev dem, fadern, till minne av den döde sonen.

3 TYPAINYTHIDET-NRKNLRENEDEFTN

Jag säger de unga det, vilka de två stridsbyten var

4 DEINDETERMINANTEN

þ að-svef-t u alf-sin um-uasir-ðumnorjti-æf r ævbu.
som tolv gänger blev tagna som krigsbyte,

5 E D F I F T E F N N I E F A T . D F I F P A T E F

bəp̚ aə-səŋŋ-ə-um̩-um̩-məŋŋ-ə-pəp̚-sək̚ um̩-ŋə
bāda pā en gāŋŋ frān mān ɛf-ter mān. Det sāg-er jaŋ sɔm det ɛnd-

6 STAYKABEINTEFFORDIPFRN

rt-hu-ge-fu-r-niu-al tum-gn-ur-pi-fioru-
-ra vem som för nio släktled sedan miste livet

7 LIEBIDATITIVUM 8 THEATREUM

hos reidgoterna och han dog hos dem till följd av sin skuld.

9 RIDDITRICKEDARRIDITIT

Då rädde Tjodrik den dristige, sjökrigarnas

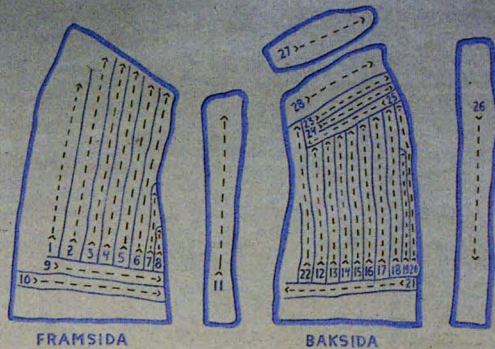
10 YKTYZRETRKYNZYRNE

hövding över Reidhavets kust. Nu sitter han rustad på

11 KATHENTIVERTHUNSPHED, PHENTHRY

sin gotiska häst, med sköld över axeln, den främste av Märingar.

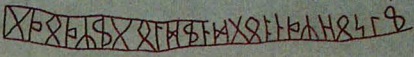
*Från utställning-
en vid Rökstenen.
Bilder av Pål
Rydberg.*

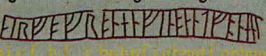
- 12 DET FÖRSTÄNDIGT ENVAR (?) ... EFTERSPORDE (?)
 Det säger jag som det tolfte var Gunns häst
- 13 DET FÖRSTÄNDIGT ENVAR (?) ... EFTERSPORDE (?)
 ser föda på slagfältet, där tjugo konungar
- 14 DET FÖRSTÄNDIGT ENVAR (?) ... EFTERSPORDE (?)
 ligger. Det säger jag såsom det trettande, vilka
- 15 DET FÖRSTÄNDIGT ENVAR (?) ... EFTERSPORDE (?)
 tjugo konungar satt på Själland under fyra
- 16 DET FÖRSTÄNDIGT ENVAR (?) ... EFTERSPORDE (?)
 vintrar, med fyra namn, födda
- 17 DET FÖRSTÄNDIGT ENVAR (?) ... EFTERSPORDE (?)
 åt fyra bröder. Fem med namnet Valke, Rådulfs sö-
- 18 DET FÖRSTÄNDIGT ENVAR (?) ... EFTERSPORDE (?)
 ner, fem Reidulf, Rugulfs söner, fem Haisl, Hord-
- 19 DET FÖRSTÄNDIGT ENVAR (?) ... EFTERSPORDE (?)
 s söner, fem Gunnmund, Björns söner.
- 20 DET FÖRSTÄNDIGT ENVAR (?) ... EFTERSPORDE (?)
 Nu för de unga säger fullständigt envar (?) ... eftersporde (?).

21

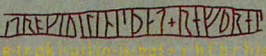
Se även yngre stift adhvad-ig old
Jag säger de unga det, vem av Ingvalds-

22

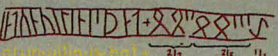
ättlingarna som blev gäldad genom en hustrus offer.

23

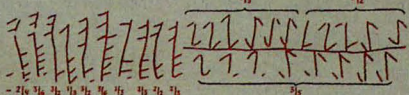
Jag säger de unga, åt vilken kämpe en ättling

24

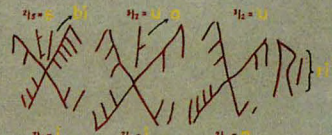
är född. Vilen är det. Han kunde krossa

25

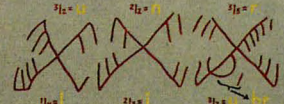
en jätte. Vilen är det. Nit.

26

Jag säger de unga : TOR

27

Sibbe viets väktare

28

avlade nittioårig (en son).

KOMMENTARER

DET RÅDER NUMERA ENIGHET om hur runorna på Rökstenen skall läsas. Det gäller även de runor som har skrivits med chifferskrift. Däremot har forskarna varit mer osäkra om hur texten skall tolkas. Den vanligaste uppfattningen är att Varin för att hedra sin son Vämod anspelar på ett antal sägner och myter som var kända på 800-talet och i några fall kan ha haft anknytning till Varins ätt. Några kommentarer till översättningen av inskriften:

Rad 1–2

De ovanligt stora runorna här markerar att Rökstenen är ett minnesmärke efter den döde sonen. Uttrycket ”dessa runor” syftar på hela inskriften. Det visar att också resten av texten ingår i minnesinskriften efter sonen. Inledningen har en rytmisk form och en särpräglad ordföljd. Den kan läsas som en halvstrof på *ljóðaháttr*, dvs det vanliga versmåttet för en högtidlig sång vid denna tid.

Rad 3 (samt 21, 23 och 26)

Jag säger de unga alternativ läsning *Jag säger det folkminnet*. ”...de två stridsbyten”. Sannolikt rör det sig här om värdefulla vapen, tex ett svärd och en sköld eller en hjälm och en brynja, som tolv gånger har tagits som stridsbyte, valrov, och vandrat från segrare till segrare. Liknande motiv med stridsbyten som vandrat från en sago-hjälte till en annan finns i forngermanska sagor och myter.

Rad 6

miste livet (*ǰnurpifiaru*): tolkningen oviss.

Rad 7

Reidgoterna är en poetisk beteckning på östgoterna, känd från den forngermanska diktningen.

Rad 7–8

dog ... till följd av sin skuld (**tumirañubsa-kar**): tolkningen oviss men texten syftar, liksom i rad 6, möjligen på den följande versen om Teoderik.

Rad 9–11

Teoderikstrofen är diktad på versmåttet fornyrdslag och syftar på östgoternas konung Teoderik (död 526) och den ryttarstaty av honom som Karl den store år 801 lät flytta från Ravenna till Aachen. Den var mycket omtalad och framställde Teoderik med skölden hängande över vänster axel och en framåtsträckt lans i högra handen.

Rad 9

rådde (**raip**): kan också tolkas som *red*.

Rad 10

Reidhavets kust (**strantu hraiþmarar**): ett förkortat uttryck för **strantu hraiþkutamrar** ”kusten vid Reidgoternas hav”. Det är ett ortnamn från sagans värld.

Rad 11

Märingar kallades Teoderiks ätt. *Mär* – är samma namndel som – *mer* och användes flitigt i dennes släkt. Fadern hette Theodemer och farbröderna Valamer och Vidumer. Enligt fornengelska dikten *Deor* från 700-talet härskade Teoderik i trettio år över *Märingarnas* borg (Märinga burg), vilken var Ravenna.

Teoderikstrofen hör möjligen samman med det som berättas i rad 6–8. Om man räknar med tre släktled (**altum**) på ett århundrade, motsvarar nio släktled avståndet från Teoderik till den tid då Rökstenen ristades, dvs i början på 800-talet. Uttrycket att han dog till följd av sin skuld (rad 7–8) kan syfta på att Teoderiks död sågs som ett straff. Enligt kyrkan var han en grym och gudlös härskare.

Rad 12–13

Gunns häst är en omskrivning, kenning, för vargen. *Gunn* betyder *strid* och är namnet på en valkyria, Odens kvinnliga tjänare. Valkyriorna hjälpte till att välja ut de kämpar som skulle falla i strid.

Rad 15

Själland (siulunti): tolkningen oviss. En tänkbar tolkning är *sjölunden* eller *lunden vid Sya*, en plats ca 30 km öster om Rök.

Rad 12–19 bildar en helhet. Formellt är den lätt att tolka, men den är fantastisk till sin innebörd. De tjugo konungarna bildade fyra brödragrupper. I varje grupp hade bröderna samma namn, Valke, Reidulf, Haisl och Gunnmund. Deras fäder var fyra bröder. Varin anspelar här på en sagocykel om tjugo konungar som är okänd för oss idag.

Här slutar den berättande delen av inskriften. Rad 20 tycks vara en övergång till den mer svårlästa delen med lönnrunor. Denna tycks ha ett direkt samband med Varins släkt.

Rad 20

Här är texten svårt skadad och tolkningen osäker. De inledande runorna kan läsas som *nu ek minni* "Nu säger jag minnet ..." eller *ne ungmänni* "Ej för de unga (säger) ..."

Rad 21–22

Dessa rader är huggna med omformade "ornerade" runor ur den äldre 24-typiga runraden.

Den egendomliga kvistrunan mitt på rad 21: anger ätt 3 i den yngre runraden och runa 4 i samma ätt. Om man räknar bakifrån här, kommer man till runa þ.

Texten kan ha samband med byn *Ingvaldstorp* som ligger strax söder om Rök. Denna ligger nära *Häjlå* strax öster om Rökstenen. Stenen står på mark som förr hörde till denna by.

... som blev gäldad genom en hustrus offer. Innebörden är dunkel. Ordet *kván* betyder "hustru, äkta maka", vilket innebär att offret måste avse en äkta man, knappast en son.

Rad 23–26

Textens innebörd är svår att förstå. Guden *Tor*, som namnges i ett komplicerat talchiffer på rad 26, kan vara den som "kunde krossa en jätte". Det finns många sagor om *Tor* som jättedödare.

Vad som avses med "åt vilken en kämpe är född" förefaller gåtfullt. Substantivet *drængr*, "dräng" betecknar en "ogift yngre man", medan *niðr*, "ättling" avser en man född inom äktenskapet.

Vem *Vilen* var är okänt. Möjligen utgör rad 23–25 en sammanhängande text. *Vilen* är i så fall identisk med inskriftens **trąki** och den som kunde krossa en jätte.

Rad 27–28

Forskarna är ense om vilka runtecken som döljs i de två raderna med chiffer i korsform. Vilka ord tecknen bildar och hur de skall tolkas är däremot omstritt. Tolkningen *Sibbe*, *viets väktare*, utgår från att **uiauari** är en sammansättning av *vi*, "helig plats, kultplats" och *vári*, "värdare, väktare". I så fall kan det finnas ett samband mellan *Sibbe* och ett nu försvunnet *Sibberyð* i Rök. En annan tolkning är *Sibbe från Vi*. Då tolkas **uiauari** som ett inbyggarnamn, "den som bor i Vi". Det återfinns möjligen i namnet på grannsocknen *Väversunda*, "Vibornas sund". Ett härad ett par mil öster om Rök heter *Vifolka*.

Teoderik den store, 456–526. Guldmedaljong från ca 500. Dubbel storlek. Museo Nazionale Romano, Rom.

”Tjodrik den dristige”

Dikten om ”Tjodrik den dristige” på Rökstenen avser med all säkerhet östgoternas berömde härskare Teoderik den store. Han föddes omkring 455 och härskade över östgoterna från mitten av 470-talet. Efter ett erövringståg i Italien grundade han där ett östgotiskt rike år 493.

Teoderik var en av de stora härskargestalterna under övergångsperioden mellan antiken och medeltiden, och han blev efter sin död 526 en mytisk och övernaturlig gestalt i den folkliga berättartraditionen. I

medeltida diktning kom Teoderik av olika skäl att skildras som en grym och gudlös tyrann, en svartmålning som understöddes av den katolska kyrkan. Hans död var ett straff för de brott han begått. Redan i en dikt från 830-talet av Walafrius Strabo förkroppsligar han ondskan och gudlösheten. Det är dock inte säkert att han uppfattades på samma negativa sätt bland de germanska stammarna. I Norden var han i sägner och berättelser under vikingatiden och medeltiden känd under namnet Didrik

av Bern. Även om han inte intar någon framträdande roll i den äldsta norsk-isländska litteraturen och allra minst i edda-diktningen kan myterna och berättelserna om honom ha varit mycket levande i Östnorden. Där var man säkerligen medveten om traditionen, känd för oss genom Jordanes, att goterna ursprungligen hade utvandrat från Skandinavien (Scandza insula).

I början av 800-talet lät Karl den store flytta en rytтарstaty av brons som föreställde Teoderik från Ravenna till Aachen och ställde upp den framför sitt palats. Detta måste ha väckt stor uppmärksamhet och blivit omtalat bland nordborna, som hade kontakter med frankerriket och de karolingiska härskarna på 800-talet. Vi vet inte hur länge statyn stod kvar, kanske förstördes den, när vikingarna 881 överföll Aachen och det karolingiska palatset härjades av eld.

Genom de nordbor som sett rytтарstatyn i Aachen och kände samtidens berättelser och omdömen om Teoderik tillfördes sägnerna om goternas härskare ytterligare stoff i Östnorden. Kanske kände Varin till såväl en äldre tradition, återspeglad i hans citat av strofen ur en dikt om "Tjodrik den dristige", som uppfattningarna av Teoderik som en gudlös tyrann.

Karl den store till häst. Skulptur från 800-talet. Musée du Louvre.

*Torsstatyett från
Island. 900-tal.
Foto Finn
Martner.*

”Jag säger åt de unga: Tor”

På stenens vänstra smalsida avslutas inskriften med lönnrunorna **þur**, skrivna i ett komplicerat talchiffer med 19 tecken. De tolkas naturligast som gudanamnet Tor. Guden Tor var jämte Oden den främste av asagudarna och framstod under vendeltid och vikingatid som den mest dyrkade guden i Norden. Kulten av honom framgår och omvittnas av ortnamn som Torsåker, Torslunda och Torshälla i Sverige, Norge och Danmark och på Is-

land. Hans betydelse framgår också av den stora mängden namn i svenska runinskrifter: Torbjörn, Torfast, Torger, Torgisl, Torgunn, Torkel, Torlak, Tormod osv. I de omkring 4000 personnamn som finnes upptagna i den isländska Landnamabok, återfinns Tors namn i någon form i nästan en fjärdedel av namnen. Helt säkert fanns det ett nära samband med den rikliga förekomsten av personnamn på Tor- under perioden mellan folkvandringstid och vi-

kingatid och den religiösa strömning under samma tid som gav dyrkan av Tor en dominerande ställning.

I gudasagorna och gudadikterna skildras han som en ung man med en väldig kroppsstyrka som bekämpar kaos, jättarnas värld, och skyddar människornas ordnade värld, Midgård. I dessa skildringar och genom benämningarna på honom som jättarnas och trollkvinnornas bekämpare, Midgårdsormens fiende och baneman framstår Tor som den store värnaren av gudarna och människornas värld mot omstörtande makter. Snorre avslutar sin skildring av honom med att säga att ingen är så kunnig att han kan räkna upp Tors alla storverk.

Samtidigt rådde Tor som åskans och tordönets gud över vädret och därmed

Tors fiske på runstenen vid Altuna i Uppland.
Foto Bengt Lundberg.

Som skyddande amulett bar vikingarna Torshammare. De kunde vara tillverkade i silver, elegant dekorerad som denna från Kabbarp i Skåne, men också i järn. Foto Finn Martner.

över gröda och årsväxt. Han var därigenom bondens gud vilket återspeglas i gravfynden av små amuletter, torshammare, ibland uppträdde på järnringar.

Tors starka ställning under slutet av hednatiden framgår också av de talrika berättelserna om honom i gudadikterna, i Snorres Edda och andra litterära källor.

I Adam av Bremens skildring från 1070-talet av hednatemplet i Gamla Uppsala är Tor den mäktigaste guden: "Folket dyrkar bildstoderna av tre gudar på så sätt att den mäktigaste av dem, Tor, har sin tron mitt i salen. På vardera sidan har Oden och Frej sina platser. Deras betydelser är av detta slag säger man: Tor härskar i luften och råder över tordön och blix, vindar och regn, solsken och växande säd. Den andre, Oden, det vill säga 'raseriet', styr krigen och ger kraft åt människan mot hennes fiender. Den tredje är Frej som skänker fred och njutning åt de dödliga."

I några danska och svenska runinskrifter från 900- och 1000-talen förekommer gu-

*Den hedniska runstenen vid Velandi i Västergötland där inskriften avslutas med formeln "Tor vige".
Foto Bengt Lundberg.*

danamnet Tor i formeln Tor vige (dessa runor eller stenen), likaså avbildas torskhammare på några runstenar. Hur dessa inskrifter skall tolkas är osäkert. Återspeglar de en kultisk akt, och är denna i så fall tillkommen under inflytande från eller som en reaktion mot kristendomen? I vilket fall som helst talar kontexten i Rökste-

nens inskrift knappast för att formuleringen skulle vara en parallell till dem. Här uppträder ju Tor i en episk situation: "Jag säger åt de unga: Tor" eller – med en alternativ läsning – "Jag säger det folkminnet: Tor". Kanske inskriften här åsyftar en sägen om Tor med anknytning till Varins och Vämods ätt.

Bildsten från Klinteby på Gotland. Foto H Faith-Ell 1933. ATA.

När ristades inskriften och varför restes stenen?

Själva inskriften på Rökstenen ger inga direkta besked om när den ristades. Språkforskarna är dock ganska eniga om att datera den till första hälften av 800-talet. För det talar bl a det ålderdomliga runsvenska språket. Vi möter äldre ordformer som aft 'efter', **sunu**, **sitr**, **runaR þaR** 'dessa runor' i stället för **æftiR**, **sun**, **sitiR**, **runar þisaR** som på 1000-talets runstenar. Den inledande minnesformeln är av en äldre typ än de på de senare vikingatida runstenarna. De runor som används, de sk Rök-

runorna eller kortkvistrunorna, är också av en äldre typ än de normalrunor som höggs in på 1000-talets runstenar. Utsagan i inskriften att Teoderik dött för nio mansåldrar sedan – man räknar med tre mansåldrar på 100 år – tidfäster också Rökstenen till början av 800-talet, eftersom östgoternas Teoderik dog 526.

"Till minne av Vämod står dessa runor. Men Varin skrev dem, fadern, till minne av den døde sonen." – Så klart och entydigt lyder de inledande raderna på Rökste-

nen. Forskarna är eniga om att stenen är ett minnesmonument, rest av Varin efter Vämod och att den saknar kristna inslag. Den är ett monument från hednisk tid och skiljer sig klart från de korsmärkta kristna runstenar, som restes i så stort antal på 1000-talet som minnesstenar efter döda anförvanter.

Lika klart är det att Rökstenen är unik genom den språkliga utformningen, innehållet, textomfånget och skrivsättet.

Tolkningen är osäker

Redan genom sin utformning är inskriften svår att tolka i sin helhet. Den består av en berättande och ganska lättillgänglig del, och av en del som ristaren genom att använda lönnskrift avsiktligt har gjort svår för läsaren att förstå. Det tycks som om det oåtkomliga eller det gåtfulla har varit en viktig del av själva tanken bakom inskriften. Kanske rör det sig här om kunskap som genom att vara förborgad eller svåråtkomlig ansågs öka i kraft och betydelse. Sådana uppfattningar om kunskapens makt möter vi i en senare tids eddadiktning.

Redan för den samtida läsaren måste det ha varit svårt att på en gång förstå inskriften helt. Ristaren använde ju ett alfabet med endast 16 tecken. Det gjorde det svårt att veta vad runorna betecknade för ljud. Avsaknaden av mellanrum mellan orden och det förhållandet att en runa samtidigt kunde vara slutbokstav i ett ord och begynnelsebokstav i det följande gjorde det inte lättare för läsaren.

Inskriften är också enastående i sitt slag genom sina många antydningar om eller hänvisningar till myter, sagor och sägner, möjligen också till samtida händelser. Den

ger därigenom ett splittrat, fragmentariskt intryck.

För att förklara inskriften och finna paralleller till den har man pekat på de samtida bildstenarna och bildframställningarna på 1000-talets runstenar och runhällar. Men skillnaderna är stora. På bildstenen är myten direkt förstälilig för betraktaren, men det måste ha varit ytterst svårt att gestalta den skriftligen på ett så begränsat utrymme och i ett så motspänstigt material som sten. Det tillät inte något längre sammanhängande berättande utan bara en antydande framställning med runornas hjälp.

Ett litterärt konstverk

Rökstenens inskrift kan ses som ett djärvt försök att använda runskrift för att berätta myter och sägner på ett minnesmonument efter en död son. Rökstenen blev dock, så vitt vi vet, ett experiment utan efterföljd. Inte förrän myter och dikt kunde skrivas ner på smidigt och lätthanterligt pergament omsattes Varins idé i praktisk verklighet. Varin använde Rökstenens ristningsytor för att hedra sin döde son och för att uttrycka sin sorg över honom, men han skapade samtidigt ett medvetet litterärt konstverk.

I den mer lättillgängliga delen av inskriften anspelar Varin på sägner och dikter som förmodligen inte har något anknytning till Vämod utan hör till den tidens traditionsstoff. Denna del av inskriften har likheter med minnesdiktning som Widsid och annan likartad diktning i fornengelsk litteratur. Dessa dikter återger i en komprimerad, ofta katalogartad form anspelningar på historiska förhållanden och försvunnen sagodiktning. En sådan bak-

Den äldsta kända runinskriften om vikingatåg i österled finns på runstenen från Kälvesten i Östergötland. Stenen är samtida med Rökstenen och ristad med Rökrunor. Foto Bengt Lundberg.

grund förklarar också det högtidliga språk som präglar inskriften med allitteration och omskrivningar av det slag som var vanligt i den fornnordiska diktningen.

Genom att gå från det enkla till det dunkla och svårtolkade ville Varin också sätta läsaren på prov i fråga om innehåll och runkunskap.

Den till innehållet och formen mer svårtillgängliga delen av inskriften handlar om alstrande, födsel och offer. I detta avsnitt tycks guden Tor inta en framträdande plats. Förmodligen har inskriften här en direkt anknytning till Varin och hans ätt och avser förhållanden mellan gudomligt och mänskligt som Varin undviker att skildra i klartext. I fornnordisk litteratur

finns berättelser som bygger på uppfattningen att människor kan vigas åt en högre makt och ställas under dess skydd men att de då också har förpliktelser mot denna. Som urgestalt i flera germanska sägner och dikter om framstående ätter nämns gudar eller heroer. Därigenom ges hövdingen och hans ätt en mytisk eller gudomlig förankring och legitimitet. Möjligen ligger en sådan strävan bakom detta parti av inskriften.

Vi får alltså räkna med att det i den sago-
väv som Varin vävde också kan ha funnits inslagstrådar som ville förknippa guden Tor och olika mytiska sagogestalter med Vämods ätt.

Många har funderat på Rökstenens tolkning, bla riksantikvarien Hans Hildebrand. Fotot är från 1872. ATA.

De olika uttolkarna

De två inledande raderna på Rökstenen kan inte missförstås. Men innebörden i den text som därefter följer är dunkel och omdiskuterad. De myter, sagor och dikter som Varin anspelar på är nu glömda och oåtkomliga.

Men trots att vi endast kan ana anspelningarna på sagorna och dikterna framstår Rökstenen som ett unikt och oskattbart litterärt konstverk från vår forntid. Det har lockat och lockar om och om igen forskarna att söka sanningen bakom runorna på stenen.

Sedan runstenen tagits ut ur vapenhusväggen och rests invid kyrkan 1862, kunde språkforskarna studera inskriften på stensens fyra sidor och på dess topp närmare.

Sophus Bugge

Enligt Sophus Bugge, som 1878 och senare lade grunden till en rätt läsning av inskriften, var stenen ett minnesmärke som Varin rest till minne av Vämod. Varin hade ristat in en berättelse om sonens krigiska bedrifter. Dem hade Vämod förmått att utföra därför att en mäktig forntida kon-

ung hade återfötts i honom. Konungen, Teoderik den store, namngavs i den vers som fanns inskjuten i berättelsen och bildade den poetiska höjdpunkten i inskriften. De därefter följande avsnitten med lönnrunor kulminerade med att guden Tor angavs vara Vämods stamfader. Någon helt sammanhängande tolkning kom Bugge aldrig att publicera eftersom han inte var övertygad om att han fullt ut hade förstått alla delar av inskriften.

Henrik Schück

De krigiska bedrifter som skildras i inskriften hade dock enligt litteraturhistorikern Henrik Schück inte utförts av Vämod själv utan av hans förfäder. Den berättande delen var enligt hans mening ett sammandrag av en dikt om Varins och Vämods lysande ätt och av samma karaktär som den berömda fornnordiska ättedikten Ynglingatal. Avsnitten med lönnrunor och äldre runor torde däremot hänföras till en annan dikt av mytisk karaktär. Rökstenen var huvudsakligen ett litterärt monument. Schück menar att det i Varins hem hade funnits en bonad som med sina bilder framställt ättens historia, och att bonaden gett upphov till en ättedikt som återgetts i Rökstenens inskrift. Men till denna tolkning finns det ingen grund i själva inskriften. Den förklarar inte heller varför ristaren använt lönnrunor.

Otto von Friesen

Enligt Otto von Friesens suggestiva tolkning 1920 ville ristaren frambesvärja hämnd. Genom att utnyttja alla tänkbara runmagiska medel ville Varin hämnas Vämod, som stupat i strid mot tjugo kungar. Om inte Varin själv kunde utkräva hämnden skulle Vämods bror eller bröder ge-

nom inskriften eggas till detta. Invävda i uppmaningen till hämnd fanns manande exempel ur det förflutna med anknytning till släkten eller bygden, tex bedrifter som rörde två stridsbyten och en helgedoms-vaktare Sibbe och en man som dräpte en jätte. Inskriften avslutades enligt von Friesen med den i lönnrunor ristade uppmaningen þuR till den tilltänkte hämnaren, dvs "Var dristig!"

En säker tolkning fick man enligt von Friesen om man läste inskriften i samma ordning som Varin hade ristat den och tog hänsyn till de runmagiska tal - 16 och 24 - som Varin hade använt. Inskriftens centrala parti med berättelsen om de tjugo kungarna hade omringats med rader om 24 lönnrunor i varje för att snärja kungarna och underlätta hämnden på dem.

Men ingenting i inskriften styrker att Vämod dött i strid, inte heller talas det om någon hämnd. Härigenom faller den bärande idén i von Friesens tolkning.

Elias Wessén

En helt annan utgångspunkt tog Elias Wessén i sin tolkning 1958. Enligt honom ville Varin hedra Vämods minne genom att påminna om ett antal hjältesagor och hjältedikter som han lärt sig att minnas och att återge i viss bestämd ordning. Varin var en diktare och berättare och använde Rökstenens ristningsytor för att skapa ett litterärt konstverk och ge uttryck åt sorgen över den döde sonen.

Sägnerna och dikterna Varin anspelar på har emellertid inte någon anknytning till Vämod, utan avser olika myter och sägner som berättades på hans tid. Det omdiskuterade och svårförklarade hoppet från "det säger jag som det andra..." på stenens framsida till "Det säger jag som det tolf-

te..." på dess baksida kan bero på att Varin bevarade sina berättelser i en viss bestämd ordning i sitt minne.

Så uppfattas numera Rökstenens inskrift. Smärre förändringar har föreslagits för den ordning som inskriften skall läsas efter och man har anfört att texten genom att delas upp i tre tredelade avsnitt till sin struktur har paralleller i fornnordisk diktning om gåtor eller ordlekar, som i sin tur kan utmynna i nya gåtor.

Men man har också riktat kritik mot viljan att se inskriften som reflexer från sagor och dikter, att den bara skulle ha tillkommit i litterärt syfte. En del forskare vill i det som berättas gärna se ett direkt samband med den döde Vämod.

Ottar Grönvik

Längst i denna uppfattning har Ottar Grönvik gått i en uppsats 1983. Inskriften anspelar enligt hans tolkning på ett antal minnesvärda berättelser eller handlingar,

"minnen" som framsades vid gravölet över Vämod. Först kommer en dunkel antydning om ättens urfader (minne 1), sedan om de äldsta förfäderna, bla Teoderik (minne 2) som alltså räknades in i Varins ätt. Efter ett hopp om nio generationer från Teoderik och framåt syftar så minne 12 och 13 på Vämod och den strid, där denna föll. De återstående minnena nämner en kulthandling genom vilken föräldrarna ställde ("gäldade") Vämod under en guds beskydd men också förfogande. Som höjdpunkt och avslutning nämns gudens namn, Tor, och en del myter som är knutna till honom.

Denna tolkning får ses som ett sinnrikt system av förmodanden utan fast grund i inskriften och med språkvetenskapligt diskutabla antaganden. Men betydelsefullt är att inskriftens innehåll anknyts till Varin och hans ätt och att guden Tors centrala plats framhålls.

*Rökstenens inskrift målas i med rödfärg av Runverket.
Foto Bengt Lundberg.*

Rökstenens tolkning idag

Även om uppfattningen hos dagens forskare går något isär hur Rökstenens inskrift till minne av den döde Vämod skall tolkas står det klart att den är vår märkligaste litterära text från forntiden. Dess innehåll är svåråtkomligt och ibland dunkelt. Man får intrycket av att runristaren medvetet har velat sätta läsarens skarpsinne på prov. Det har han gjort med olika konstgrepp från det poetiska språket och anspelningar på litterära myter från forntiden och på lokala sägner och förhållanden i Rök med anknytning till Varins släkt och genom att även låta en gåta få sin lösning i en ny gåta.

Men inskriften är inte bara en avancerad forntidsdikt för de invigda utan Rökstenen

är också ett verk av en konstnär med en påtaglig estetisk känsla för form och dekorativa effekter. Genom sin monumentalitet är den säkerligen också en statussymbol för en mäktig släkt på östgötaslätten under 800-talet. Guden Tors framträdande plats i inskriftens senare del kan förklaras av en strävan att ge Varin och hans ätt en gudomlig förankring och legitimitet, något som är känt från andra släkter under forntiden. Däremot finns det inget i texten som talar för att inskriften är en magisk text tillkommen för att hämnas Vämods död eller att den skulle vara ett religiöst dokument med kultisk bakgrund i gravölet efter den döde Vämod.

Runverket

Runverket är det inofficiella namnet på enheten för runor, ortnamn och Det medeltida Sverige vid Riksantikvarieämbetets fornminnesavdelning.

Vitterhetsakademiens serieverk *Sveriges runinskrifter* utkom med sitt första häfte år 1900. Initiativet till detta verk, det svenska runverket, togs på 1880-talet av dåvarande riksantikvarien Hans Hildebrand. Men idén var inte ny. Insamlingsarbetet hade pågått i hela 300 år. Johannes Bureus, "den svenska runforskningens fader", började redan på 1590-talet uppteckna och avbilda de svenska runmonumenten. Under de följande århundrandena hade han efterföljare som Johan Hadorph, Johan Peringskiöld, Johan Gustaf Liljegren och Richard Dybeck.

Arbetet med att författa de första häften av Sveriges runinskrifter utfördes av läroverkslektorer, som ägnade sina sommarferier åt runologisk forskning. För att ge stadga åt verksamheten tillsattes år 1933 *Vitterhetsakademiens Runverkskommitté*. Riksantikvarieämbetet skötte de nödvändiga restaureringsåtgärderna inför undersökningarna i fält. Sedan mitten av 1930-talet har Runverket således haft två parallella verksamhetsområden, det vetenskapliga och det praktiska i fältarbetet.

Den viktigaste uppgiften inom den vetenskapliga verksamheten är utgivningen av de ännu opublicerade delarna av *Sveriges runinskrifter*. Men dit hör också publicering och tolkning av nyfynd, liksom språklig bearbetning av inskriftsmaterialet.

Den praktiska uppgift Runverket har är främst att vårda landets runmonument.

Runristningar är fornlämningar som väcker mycket stort intresse och stor nyfikenhet hos allmänheten. Trycket är mycket starkt från hembygdsföreningar och privatpersoner runt om i landet att runristningarna skall hållas rengjorda och uppmålade. Under sommarsäsongen varje år rengörs och målas ett 60-tal ristningar i samarbete mellan Runverket och Riksantikvarieämbetets Institution för Konservering. Alla restaurerade runristningar förses också med informationsskyltar.

Den tilltagande igenväxningen av kulturlandskapet skapar problem för fornminnen och fornminnesvårdare. Inte minst gäller detta runstenar. De blir lätt helt kringvuxna av gräs, sly och buskar. Detta skapar en ogynnsam miljö för stenen och ristningsytan far illa. För att alla runstenar skall kunna få årlig tillsyn byggs sedan 1990 ett system med *runstensfaddrar* upp. En runstensfadder adopterar en sten och åtar sig att vårda stenens närmiljö, och att rapportera om gamla lagningar faller sönder eller om stenen skulle utsättas för skadegörelse.

Senare års forskning har klart visat att även massiv och hållfast granit kan fara mycket illa i den försämrade miljö som luftföroreningar och annat skapar. Geologer vid Riksantikvarieämbetets Institution för Konservering gör regelbundna mätningar på och vid Rökstenen för att kartlägga eventuella förändringar i stenytan och kunna sätta in nödvändiga skyddsåtgärder om så skulle bli nödvändigt.

Lästips

- Sophus Bugge*, Der Runenstein von Rök in Östergötland, Schweden. Stockholm 1910.
- Otto von Friesen*, Rökstenen. Uppsala 1920.
- Ottar Grönvik*, Runeinnskriften på Röksteinen. I: Maal og Minne 1983. Oslo 1983.
- Otto Höfler*, Der Rökstein und die Sage. I: Arkiv för nordisk filologi 78. Lund 1963.
- Lis Jacobsen*, Rökstudier. I: Arkiv för nordisk filologi 76. Lund 1961.
- Sven B F Jansson*, Runinskrifter i Sverige. Stockholm 1963. 3:e uppl 1984.
- Ingrid S Johnsen*, Stuttruner i vikingtidens innskrifter. Oslo 1968.
- Lars Lönnroth*, The Riddles of the Rök-Stone: A Structural Approach. I: Arkiv för nordisk filologi 92. Lund 1977.
- Lars Lönnroth & Sven Delblanc*, Den svenska litteraturen Från forntid till frihetstid. Stockholm 1987.
- Niels Åge Nielsen*, Runene på Rökstenen. Odense 1969.
- Artur Nordén*, Sibberyd, Röks prästgård och Rökstenen. I: Fornvännen 55. Stockholm 1960.
- Henrik Schück*, Bidrag till tolkningen af Rökstenen. I: Uppsala Universitets årsskrift 1908.
- Klas-Göran Selinge*, Östergötland. I: Med arkeologen Sverige runt. Stockholm 1980. 3:e uppl 1987.
- Carl Ivar Ståhle och E N Tigerstedt*, Sveriges litteratur. Del 1. Medeltidens och reformationstidens litteratur. Stockholm 1968.
- Elias Wessén*, Runstenen vid Röks kyrka. Stockholm 1958.

Rökstenen

ingår som nr 23 i serien Svenska Kulturminnen, som är en serie vägledningar till några av vårt lands mest intressanta kulturminnen. En aktuell förteckning beställes från Riksantikvarieämbetet.

Den första vägledningen om Rökstenen skrevs av Otto von Friesen 1920. En ny liten skrift om stenen skrevs 1958 av Elias Wessén.

Författare: Helmer Gustavson, Runverket, Raä

Omslagsbild: Bengt Lundberg, Raä

Redaktör: Annika Richert

Grafisk form: Inger Kåberg

Utgivare: Riksantikvarieämbetet, Box 5405, 114 84 Stockholm, Tel 08-783 90 00

Tryck: Risbergs Tryckeri AB, Uddevalla 1991

ISBN 91-7192-822-7

RÖKSTENENS TEXT

Till minne av Vämod står dessa runor. Men Varin skrev dem, fadern, till minne av den döde sonen.

Jag säger de unga det, vilka de två stridsbyten var, som tolv gånger blev tagna som krigsbyte, båda på en gång från man efter man.

Det säger jag som det andra, vem som för nio släktled sedan miste livet hos reidgoterna och han dog hos dem till följd av sin skuld.

Då rådde Tjodrik
den dristige,
sjökrigarnas hövding
över Reidhavets kust.
Nu sitter han rustad
på sin gotiska häst,
med sköld över axeln,
den främste av Märingar.

Det säger jag som det tolfte var Gunns häst ser föda på slagfältet, där tjugo konungar ligger.

Det säger jag såsom det trettonde, vilka tjugo konungar satt på Själland under fyra vintrar, med fyra namn, födda åt fyra bröder. Fem med namnet Valke, Rådulfs söner, fem Reidulf, Rugulfs söner, fem Haisl, Hords söner, fem Gunnmund, Björns söner.

Nu för de unga säger fullständigt envar(?) ... eftersporde(?).

Jag säger de unga det, vem av Ingvaldsättlingarna som blev gäldad genom en hustrus offer.

Jag säger de unga, åt vilken kämpe en ättling är född. Vilen är det. Han kunde krossa en jätte. Vilen är det. Nit.

Jag säger de unga: Tor. Sibbe viets väktare avlade nittioårig (en son).

Svenska kulturminnen 23

Riksantikvarieämbetet

Box 5405, S-114 84 Stockholm, Tel 08-783 9000